

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА РАДЯНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СВІТЛІ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ 1920-х РОКІВ

Історіографія про стан та динаміку асоціальних дій на теренах Російської імперії, а згодом – більшовицької держави очевидно повинна б мати певний водорозділ, яким стала революція 1917 року. Однак таке розмежування наукових джерел на дореволюційні та постреволуційні є спрощенням та не може бути так однозначно сформульоване. У вивченні соціальних відхилень протягом 1920-х років можна побачити тяглість та нерозривну єдність з попереднім розвитком науки. Фахівці, які займалися означеною проблематикою до революції, продовжують цю тематику і надалі, навіть розширюючи свої можливості за рахунок новачієних революційних рішень більшовицької влади у галузі криміналістики та права. Створене на підставі Декрету СНК від 25 липня 1918 р. «Про державну статистику» Центральне статистичне управління було покликане показати життя новоствореної країни в цифрах, не нехтуючи інформацією про протиправні дії. Однак не оминав цієї статистики й Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Зібрані ними дані були доступні дослідникам та їх накопичування створювало умови для осмислення відхильної поведінки не як індивідуальної траєкторії поведінки, залежної від психічних особливостей людини, а як соціального явища. У другій половині XIX ст. було розпочато низку антропологічних та психологічних досліджень, проводилися опитування повій (у Санкт-Петербурзі (1889 р.)¹, у Нижньому Новгороді (1894 р.), Казані (1895 р.), Харкові й Одесі (1907 р.), Києві (1913 р.)². Після революції, у 1923 р. в Москві було здійснене безперцентентне до того часу за своїми масштабами вивчення «населення» арештних будинків³ (хоча сама ідея цього визрівала ще до революції, – вже у 1902 р. академіком

В.М.Бехтеревим була заснована та діяла спеціальна комісія з експериментально-психологічного дослідження злочинців)⁴, у 1926–27 рр. проводилося опитування серед повій в Харкові. Тож бачимо, що 1920-ті роки стали логічним продовженням тієї плідної роботи, що зароджувалася наприкінці XIX ст. Більшість досліджень, здійснених на межі століть, були революційними за своєю сутністю та часто не мали рівних в Європі. Однак вже на кінець 1920-х років ця плідна робота згортається через несумісність отриманих результатів з настановами пануючої ідеології.

На початку 1920-х рр. було започатковано практику створення кабінетів та клінік, що займалися вивченням злочинності та злочинця, передусім концентруючи увагу на індивідуальних характеристиках правопорушників, спираючись здебільшого на праці відомого італійського кримінолога та соціального філософа Ч.Ломброзо (який обстоював біологічний підхід щодо вивчення злочинця, та вважав, що схильність до злочинів зумовлена вродженими біологічними та психічними чинниками)⁵. Це «неоломброзіанство» породило згодом низку наукових дискусій, що закінчилися доволі трагічно для розвитку радянського наукового знання про злочин. Сфера дослідження проблем відхильної поведінки з плюралістичної на кінець 1920-х років перетворилася на моністичну. Наукові дискусії поволі були згорнуті, й домінуючим підходом стало розуміння негативної девіації як вади попереднього, капіталістичного ладу через його конфліктну природу. Вважалося, що за умов соціалізму суспільні конфлікти мусять припинитися, тож відхильну поведінку можна розглядати як цілком викорінюване явище, яке можна остаточно подолати за умов соціалістичної реальності. Панування ідеологізованого бачення проблеми призвело до втаємничення реального стану справ. На початку 1930-х років було засекречено «моральну статистику» (статистичні дані про стан та динаміку злочинності), на підставі звинувачень у «неоломброзіанстві» почали згортати діяльність кабінетів та клінік⁶, наука про злочини ідеологізувалася та догматизувалася, висунувши на перші місця ідею боротьби з «ворогами народу»⁷.

Означене вище робить історіографію проблеми відхильної поведінки 1920-х років надзвичайно цікавим об'єктом дослідження, бо дослідниками цього часу був накопичений величезний емпіричний та теоретичний матеріал. Праці, написані в цей час є важливими для сучасних дослідників ще й тому, що це, фактично, останній сплеск вивчення соціальних відхилень у радянській державі перед тривалою перервою панування ідеологічного бачення протиправної поведінки. При цьому означена література є не тільки джерелом статистичних даних та ґрунтовних висновків щодо причин та наслідків подібних дій, вона є також цікавою ілюстрацією «зміни ідеології» – докорінної трансформації світогляду радянської людини, її ставлення до проблеми злочину, покарання та особи злочинця.

Політизація та ідеологізація розуміння злочину призвела до того, що ціла низка людських дій, які до того розглядалися лише як асоціальні дії, набувають значення злочину проти суспільства. Обґрунтовуючи це, науковці 1920-х років намагаються довести шкідливість цих дій для суспільства та необхідність покарання їх носіїв. Передусім мова іде про проституцію, гомосексуалізм, самогубства та дітовбивства.

Питання проституції активно починає обговорюватися в Російській імперії у другій половині XIX ст. разом з активізацією дій щодо обмеження цього явища. У науковому дискурсі того часу домінували два основні напрями – антропологічний та соціологічний. Перший був представлений доктором медичних наук В.М.Тарновським⁸, який вважав, що основу проституції формують вроджені повії із ознаками дегенерації. Він погоджувався із тим, що не можна у з'ясуванні причин проституції нехтувати соціальними чинниками, однак останні, на його думку, виступали як підсилювач біогенетичної схильності певних жінок до такого способу життя. Інший напрямок, соціологічний, був реалізований у низці опитувань повій для виявлення загального характеру проституції та причин, що її викликають. Глибоким аналізом відрізнялися в цьому відношенні праці П.Є.Обозненка⁹.

На початку 1920-х років активно дискутується проблема суспільного ставлення до проституції. Емансипаційні настанови

революції 1917 р. призвели до юридичної рівності жінок і чоловіків. Однак практична реальність виявилася відмінною від юридичної. Тяглість традицій призводила до глибинного конфлікту між революційними настановами щодо статевої рівності та суспільним ставленням до можливих виявів цієї рівності. Не на користь жінок була й економічна ситуація. Більшість з них в силу свого залежного стану не мали професійної освіти, тож не могли претендувати на кваліфіковані види робіт. Здебільшого вони ж (а також підлітки) програвали у конкуренції з чоловіками за умов скорочень та мали відчутно менші можливості працевлаштуватися. Заробітна плата чоловіка була вдвічі більшою від жіночої за ту ж саму роботу. Цим комплексом чинників Л.Ератов пояснював розповсюдження проституції, що значно посилилася за умов нової економічної політики через розширення кола потенційних клієнтів та зростання попиту на означені послуги, а також тимчасової зміни самого режиму життя суспільства (якщо за часів воєнного комунізму та централізованого розподілу благ проституція стала майже неможливою через відсутність клієнта, здатного платити за послуги, то нова економічна політика навпаки, створила усі умови для розквіту цього явища).

Тематика, яку обирає автор, сфокусована на ідеології сприйняття та розуміння проституції. Чи є вона злочином і, відповідно, чи повинно суспільство (та судова система, якій делеговані відповідні повноваження) карати жінку за цей злочин. Автор слушно зауважує, що якщо виникає питання щодо того, карати повій чи ні, то вочевидь суспільство це робить. Суди карають повій і це вступає у протиріччя з настановам нової влади. На думку автора головний акцент у методах щодо обмеження масштабів цього явища повинен бути перенесений на превентивні заходи – треба на практиці реалізувати слова про «нову мораль», створивши відповідні позитивні умови для потенційно можливих жертв політико-економічної ситуації. Освіта, працевлаштування, обмеження щодо звільнення певних категорій жінок, культурно-просвітницька робота в жіночому середовищі – це основний комплекс заходів, які б могли зробити протидію проституції результативною.

Цікавою з точки зору розуміння ідеологічних настанов нової влади є і надана автором «порівняльна» характеристика ставлення до проституції у дореволюційний період та після, що виводувалося на оригінальній трактовці злочину як такого: «Злочин, у кінцевому підсумку, визначається як порушення, применшення чи ухилення від досягнення тих наявних ідеалів, які в даний час керують суспільною думкою та організують суспільство у його прогресивному (для відповідної епохи) русі»¹⁰. Відповідно до такого трактування злочину, наведеного автором статті, царська Росія, що була орієнтована на дотримання священного права кожної людини на приватну власність, не розглядала проституцію як дію, що порушує моральні ідеали суспільства. У радянському суспільстві за ідеал правив принцип суспільно-цінної, суспільно-необхідної, суспільно-корисної праці, до якої доволі складно зарахувати проституцію. Тож, на думку автора, остання без сумніву є злочином, подолання якого повинно починатися з превентивних дій і вести до покарання там, де ці заходи не спрацювали через те, що подібний злочин фактично є замахом на суспільні ідеали.

Певним підсумком тривалої дискусії з приводу ставлення до проституції стала книга В.М.Броннера та А.І.Єлістратова «Проституція в Росії»¹¹. Книгу поділено на два логічних блоки – «Проституція в Росії до революції 1917 р.» (проф. А.І.Єлістратов) та «Боротьба з проституцією в РСФСР» (проф. В.М.Броннер).

Книга містить ґрунтовний аналіз статистичних даних та даних опитувань повій, що мали місце в дореволюційні роки. Особливий акцент робиться на проведеному 1 серпня 1889 р. за ініціативою Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ Росії обслідуванні піднаглядної проституції. Дослідження проводилось по опитувальниках, складених центральним статистичним комітетом спільно з медичним департаментом. Сприяли заповненню органи санітарно-поліцейського нагляду. Усього було опитано 17.603 повій¹².

Таке широкомасштабне опитування дозволило з'ясувати низку важливих моментів, які, за оцінками автора, заперечувалися дореволюційною історіографією, однак були надзвичайно

важливими та показовими для нового постреволюційного бачення ситуації. Автор доводить хибність заперечень дореволюційних криміналістів щодо наявності зв'язку між бідністю (злиденністю) та проституванням. Навпаки, бідність, злиденність, відчай, відсутність роботи та неможливість її знайти, необхідність годувати близьких, родину тощо, – все це називалося повіями як головні причини їхнього стану на момент опитування. Важливим для автора з ідеологічної точки зору було і доведення того, що приниження подібною роботою переживали найбідніші представниці робочого класу, які в силу складних умов життя зверталися до проституції ситуативно, однак стиль контролю, що був обраний в царській Росії, примушував вчорашню робітницю стати повією назавжди. За попередньою професійною приналежністю більшість повій були з домашньої прислуги, займалися ремеслами (передусім швачки, оскільки власниці майстерень розпоряджалися на свій розсуд із підлеглими, в тому числі виступаючи звідницею), жінки, що працювали на фабриках та, окремо, папіросчиці (заробітна плата жінок, що працювали на цигаркових фабриках, була найнижчою).

Аналізуючи отримані під час опитування дані, В.М.Броннер показує прямий зв'язок між здоровим родинним життям й моральною поведінкою. Більшість опитаних повій були відірвані від родини – з батьками або рідними до свого звернення до проституції жило лише 22,7% опитаних; 18,5% на момент опитування не моли родичів взагалі. Заміжні жінки склали меншість серед повій (4,4%), решта – це або вдови (30,2%), або незаміжні жінки (29,3%). Як показувала дійсність певні «охоронні» властивості щодо проститування мали шлюб (про що свідчив низький відсоток заміжніх жінок серед повій) та наявність професії, що забезпечувала хоча б прожитковий мінімум (і в такий спосіб рятувала від заняття проституцією).

Особливий акцент був зроблений автором на дореволюційній формі контролю за проституцією. Надавши доволі розлогу та деталізовану характеристику самій проституції, автор звертається до сутності системи лікарсько-поліцейського нагляду за повіями в Російській імперії. Повії (навіть ті, що зверталися

до цього виду підробіток нерегулярно, в період фінансових утруднень та сезонного безробіття) підлягали реєстрації. У жінок, що були зареєстровані, відбирали вид на проживання, замінюючи його медичним білетом (який у побутовому мовленні називали «жовтим білетом»). Останнє суттєво утруднювало подальше працевлаштування жінки, утримуючи її в такій спосіб у лавах повій. Зареєстровані повії були зобов'язані проходити медичний огляд (який був розрахований на найнижчі верстви населення, тож і проводився у відповідних умовах – в оглядових кімнатах, у нашвидку облаштованих приміщеннях при поліцейських дільницях, та носив формальний характер через відсутність добрих умов для фахового медичного огляду). У випадку виявлення захворювання жінку примусово відправляли на лікування, де починалося нове коло знущань. За браком місць не всіх повій могли прийняти на лікування по місцю проживання, могли або розмістити на ліжку в коридорі, або вкладали по дві на одному ліжку. Часто виписували недолікованими. Що стосується умов «лікування», автором процитована доповідь естляндського лікарського інспектора на протисифілітичному з'їзді 1897 р.: «У Ревелі сифілітичне відділення на десять ліжок для повій та інших жінок розміщувалося в одній жалюгідній кімнаті, погано освітленій денним світлом, вкрай брудної й настільки просоченої кіптявою від ламп і всілякими випарами, що сторонньому відвідувачу неможливо залишитися тут хоча б на декілька хвилин»¹³.

Були певні обмеження для повій стосовно права вибору місця проживання. Без дозволу санітарного комітету власник не мав право здати повії в найм житло. Самим повіям дозволялося жити не в борделях, однак не більше, ніж по одній, що з огляду на злиденність фактично позбавляло жінку такої можливості. Якщо на приватних квартирах в жінки залишалася можливість суміщати роботу за фахом з проституцією, то від того моменту, як жінка потрапляла в бордель, проституція ставала її основною та єдиною можливою роботою. Роботу з нагляду за повіями покладали на нижчі чини поліції, які часто вступали з повіями у змову, отримуючи останніх них відступні за можливість продовжувати заняття проституцією. У разі необхідності показати

статистику боротьби з проституцією, зверталися до практики облав, забираючи в дільницю усіх самотніх жінок, знайдених по вулицях поза центральною частиною міста після одинадцятої години вечора.

В цілому ж основним завданням автора даного матеріалу було намагання довести, що вся політика щодо обмеження проституції в Російській імперії була спрямована проти жінки-робітниці, здатної утримувати себе, однак в силу певних життєвих обставин та самої імперської політики, поставленої в такі умови, що робота повії під наглядом у будинку розпусти ставала єдиним виходом з цієї ситуації. Така ж ідеологічна лінія витримана і у розгляді винних у дефлорації майбутніх повій. На статистичному матеріалі, зібраному Карлом Нетцелем під час обслідування мінських та московських будинків розпусти, доводиться, що більшість цих чоловіків були не з робочого середовища. Це – чиновники, адвокати, інженери, офіцери, ті, в кого та чи інша жінка працювала як прислуга або підлегла. «На долю привілейованих класів суспільства припало більше 64% усіх випадків дефлорації дівчат, що потрапили згодом до будинків розпусти»¹⁴.

Надавши доволі ґрунтовний статистичний матеріал, що був наведений для ілюстрації російсько-імперського ставлення до жінки-трудівниці, бідної жінки як до знаряддя задоволення потреб привілейованих шарів суспільства, у другому розділі, присвяченому вивченню боротьби з проституцією в РСФСР професор В.М.Броннер ґрунтовно зупиняється на аналізі законів, постанов та декретів про новий стан жінки у країні рад та політиці забезпечення її від хибного шляху повії.

Автор засвідчив декілька тенденцій, характерних для нового стану ставлення до цього виду соціальних відхилень. З початком нової економічної політики відбулося остаточне юридичне та політичне зрівняння чоловіка та жінки в Радянській країні. Однак економічна рівність, не дивлячись на прийняття Кодексу Законів про Працю, за яким жіноча заробітна плата мусила б зрівнятися із чоловічою, залишалася в мріях. Певною мірою усіх зрівняла політика воєнного комунізму з її розподільчим характером та відсутністю товарно-грошових відносин.

З введенням непу жінка знов потрапляє у групу ризику – «зростаюче безробіття починає бити в першу чергу по жінці. Головний контингент безробітних припадає на чорноробів, з яких 2/3 складають жінки. Ще більша частина безробітних припадає на жінок інтелектуальної праці. Складаються передумови для проституції. Й ми бачимо, що проституція, після появи непу починає швидко зростати, набуваючи значних розмірів»¹⁵.

Професор В.М.Броннер описує нову практику боротьби з хворобами у вигляді створення профілакторіїв для повій та надає детальну характеристику особового складу одного з таких профілакторіїв. Наведені ним цифри звертають увагу читача на декілька моментів (на яких сам автор не наголошує). По-перше, серед повій збільшується кількість одружених, що може говорити про нове ставлення до шлюбу, який вже не убезпечував жінку від подібних занять (4,4% заміжніх серед повій до революції змінилося на 17% – після). Змінюється і їх соціальний склад – тепер більшість з них є вихідцями з селянських домогосподарств.

Відбулися зміни у розвитку проституції і з точки зору місць зараження клієнтів венеричними хворобами. Заборона на будинки розпусти призвела до розпорощування повій та ускладнення виявлення можливих місць, відведених для розпусти. Ними могли бути номери в готелях, ресторани, кафе та пивні бари (в яких передбачені окремі кабінети), вокзали та привокзальні сквери, сімейні бані. Останні викликали особливу увагу правоохоронних органів, оскільки набули значної ролі у якості борделів. Відповідно зараження з простору борделю та приватних квартир, де жили повії (в дореволюційні часи), переноситься на вулицю, у прямому сенсі цього слова, через житлову кризу. Місцями заражень венеричними хворобами стають сади, поля, сквери, а також ті самі сімейні бані. Хоча значною залишається і доля заражень, що відбулися на приватних квартирах жінок, що займаються проституцією.

Аналізуючи соціально-психологічні характеристики пост-революційних повій, автор показує, що більшість їх складають діти селян та робітників, що зіштовхнулися з проблемами бідності та раннього сирітства, з 17 років мали статеве життя, роз-

почали кар'єру повії у 18–19 років та пережили перше зараження венеричною хворобою вже у перший рік роботи. За психічними характеристиками всі вони подаються як люди з яскраво вираженими психічними відхиленнями (хоча автор уникає загального висновку з цих цифр, посилаючись на занадто малу вибірку сукупність розглянутих). Однак ця думка в подальшому набуватиме обертів, бо стане зручним поясненням того, що зі зміцненням радянської влади не зникають суспільні вади. Тож, відповідно, починають декларувати, що злочини можуть здійснюватися лише людьми, що мають певні відхилення у психіці.

Не менш цікаві висновки наводить автор, цитуючи результати роботи науково-дослідницької комісії щодо вивчення чинників та побуту проституції за 1924 р., організованої відомим дослідником, професором МГУ М.Н.Гернетом. Цією комісією було опитано 618 московських повій. З них лише 54 мали в дитинстві окрему кімнату. Решта не тільки не мали окремої кімнати, а ще й були змушені спати в одному ліжку не лише з родичами, а й сторонніми людьми. Спали в окремому ліжку в дитинстві лише 107 з опитаних повій. Від усіх опитаних 170 відповіло, що втратило цноту раніше, ніж досягли статевої зрілості. Згідно даних, отриманих під час опитування, більшість повій регулярно вживали алкогольні напої (86,3%) та наркотики (71,5%). Більшість з них почали вживати алкоголь та наркотики тоді, коли вже були повіями. Серед причин цього називали наступне: пошуки втечі від реальності та докорів совісті; штучне збудження; наслідування дій інших; фізичний біль; примушення клієнтом та інші. На жаль, наведені дані можуть лише засвідчувати загальні тенденції, оскільки автор постійно плутається в цифрах (загальні суми опитаних не збігаються з розподілом відповідей)¹⁶.

Соціологічний напрямок в Україні реалізував А.Н.Федоровський, що оприлюднив дані опитувань повій у Харкові в 1926–1927 рр.¹⁷. Отримані тут дані в цілому збігаються з результатами російських досліджень. В Харкові було опитано 177 повій, з яких більшість складала доволі молоді жінки (основні категорії: 15–19 років – 27,7%, від 20 до 29 років 59,9%). Тут повії виявилися навіть молодшими ніж в Москві у 1924 р. (молодші

за 18 років тут склали 9,9%, 18–29 років – 58,4%). Однак таке порівняння даних носить відносний характер через нерепрезентативність обох вказаних вище досліджень. Переважаюча більшість опитаних в Харкові повій були малоосвіченими (неписьменні – 15,8%, малоосвічені – 37,8%, з нижчою освітою – 33,9% і лише 12,7% – із середньою освітою). Заміжні тут склали 9% (що так само перевищує показники одружених повій у дореволюційній Росії). Більшість повій були приїжджими (64,4%), з яких 24,4% склали ті, що переїхали з інших областей України, решта – мігранти з РСФСР та інших регіонів. Перший сексуальний контакт відбувся у 67,8% повій Харкова у неповнолітньому віці. Алкогольні напої приймали усі 100%, а наркотики – 76,3% опитаних повій.

Але так чи інакше, наведені дані свідчили, що причини радянської проституції були набагато глибшими, ніж їх намагалися подати зрештою у висновках.

Приміром в процитованій вище книзі В.М.Броннера та А.І.Єлістратова проституція царських часів подавалася як «незмінна супутниця капіталізму» та «породження правового й економічного тиску щодо жінки», у той час як радянська проституція мала під собою лише одну вагому причину – безробіття, із подоланням якої ця проблема, як масове явище, зникне. Однак професор В.М.Броннер визнавав, що не можна сподіватися на повне викорінювання проституції, однак з тими повіями, що залишаться незважаючи на «зростання радянського господарства» слід буде боротися так, як свого часу в перші роки після перемоги Великого Жовтня, боролися з трудовими дезертирами: «Проституції не повинно бути в трудовій державі... І її не буде у ті часи, коли ми, покінчивши з безробіттям, зможемо знов кинути своє гасло з днів воєнного комунізму «непрацюючий най не їсть»¹⁸.

Соціальна практика показала, що все виявилось не так просто з викорінюванням проституції. Профілакторії для повій лише на початку свого існування зберігали добровільність, набувши згодом характеру примусового лікування та утримання. Серед повій зростала кількість робітниць, що розглядали означене заняття як додатковий заробіток для покращення сімейного бюджету¹⁹. А формування ставлення до повії як до людини з

психічними вадами обмежувало можливості дійсно наукового вивчення причин цього явища. Перехід на кінець 1920-х – на початку 1930-х років до репресивної практики стосовно повій означав, по-суті, провал радянської політики у намаганнях подолати це явище.

Гомосексуалізм

За часів Петра I у світських законах вперше з'являються статті про злочини, спрямовані проти природи, однак вони торкалися в першу чергу чоловіків. Кримінальне право Росії не містило спеціальних норм для лесбійок. На кінець XIX ст., у межах біологічного та психологічного підходів, починають звучати наукові виправдання означених дій, пригортається увага до цієї категорії населення з точки зору правомірності застосування покарання стосовно хворих людей із вродженими вадами. Російський дерматовенеролог В.М.Тарновський запропонував розрізняти вроджений та набутий гомосексуалізм (останній розглядався як результат зовнішніх впливів)²⁰.

Сексуальна свобода, пропагована більшовиками, зіграла свою роль – одразу ж після революції було скасовано кримінальну відповідальність за гомосексуальні дії. Не була вона передбачена і у Кримінальних кодексах РСФСР 1922 р. та 1926 р. та УСРР 1922 р. та 1927 р. Однак тональність обговорювання означеної проблеми засвідчувала пошуки можливого засудження подібних дій. Зрештою, на початок 1930-х рр. у кодифіковане право повертається кримінальна відповідальність за чоловічій гомосексуалізм (карався ув'язненням на строк від 3 до 8 років). Тож 1920-ті роки в радянській державі були «легальним коридором» існування одностатевих стосунків. Революційні настрої певною мірою легалізували в суспільстві подібні дії та сприяли демонстративній поведінці одностатевих партнерів. З іншого боку, означені зміни спровокували наукове обговорення означених питань – на початку 1920-х років у коло уваги радянських правників потрапляє проблема, пов'язана з одностатевими стосунками, носії яких намагалися їх унормувати (тобто закріпити офіційним шлюбом). Подібні дії описувалися як шкідливі, загрозливі для суспільства через їх розбещувальний характер для

молодих та нестійких осіб, а також через загрозу перенесення гомосексуальних смаків та дій на широку публіку. Однак головною проблемою стало те, що попри означення шкідливості публічного характеру гомосексуальних зв'язків, ним не було що протиставити, крім суспільного засудження, оскільки в Кримінальному кодексі цей момент був проігнорований.

У статті «Процеси гомосексуалістів» наведені декілька казусів, що правила за приклад складності кваліфікації цих дій. Перший процес розпочався в Петрограді, коли працівники Надзвичайної Комісії (далі – НК) зацікавилися регулярними зборами на приватній квартирі доволі значної кількості людей, більшість з яких складали військові моряки. Зайшовши у квартиру під час одного з цих зібрань, працівники НК побачили мирну картину сімейного свята з нареченою та нареченим, гостями у парадних сукнях та костюмах. Зрештою з'ясувалося, що жінок у приміщенні немає. Усі присутні – чоловіки, що збиралися для задоволення гомосексуального потягу, а квартира була для них своєрідним клубом за інтересами. У другому випадку мова йшла про невеличке повітове містечко, в якому жінка-службовець переодяглася в чоловіче вбрання, виправила в документах ім'я Євгенія на Євгеній та по всіх правилах уклала шлюб із своєю колежанкою-службовицею та почала з нею жити як чоловік із жінкою. На вимогу керівництва установи розірвати шлюб та «припинити скандал» вони відповіли відмовою, пославшись на те, що ніхто не має права втручатися у їх інтимне життя. Неудалим виявилось і звинувачення та кваліфікація їх дій як «злочин проти природи», який виявилось легко оскаржити.

Обидві ситуації виявилися складними з точки зору звинувачення та засудження, ґрунтованого на Кримінальному кодексі. В першому випадку покараними могли бути лише утримувачі квартири на підставі статті 171 (звідництво, утримання притонів розпусти), а в другому – можна було інкримінувати лише підробку документів. Для усіх інших Кримінальний Кодекс не давав навіть приблизних варіантів покарання.

Описування цих ситуацій для автора стало виявленням ставлення до подібних дій, які потрактовувалися як злочин пе-

ред суспільством через його вплив на свідомість, потенційно можливе втягування передусім молоді у подібні стосунки через цікавість чи з інших мотивів. І оскільки такі дії загрожують суспільству то, на думку автора, їх треба визначити як злочин та підібрати статті КК, які б дозволили підібрати відповідне покарання. Можливий вихід з цієї ситуації автор вбачив у ст.176 (хуліганство, тобто пустотливі, безцільні, сполучені із очевидним проявом неповаги до окремих громадян та суспільству в цілому, – карається позбавленням волі на строк до одного року)²¹.

В цілому ж засвідчимо, що означена проблема залишалася недостатньо висвітленою в науковій літературі 1920–х років. Домінуючими були психологічний та юридичний аспекти бачення та трактування гомосексуалізму. Сама ж проблематика вивчається не окремо, а здебільшого як складова досліджень, що націлені на вивчення закритих одностатевих спільнот (вважалося, що довге утримування людини в такому середовищі стабільно веде до виникнення гомосексуальних зв'язків).

Самогубства

Ще одна з проблем, яку не могли оминати фахівці 1920–х років – це проблема самогубств. В науковій літературі останні розглядалися не як вияв індивідуальної волі (як, приміром, це звучить в періодичній пресі у вигляді ледь не щоденних повідомлень про окремі випадки самогубств із зазначенням можливих мотивів)²², а як соціальне явище. Такий погляд на самогубства в науковій літературі був ґрунтовно викладений у відомій праці французького соціолога Е.Дюркгайма²³. Його визначна праця була відома і фахівцям з Російської імперії, які продовжували свою кар'єру за нової влади. Фахівці намагалися встановити зв'язок між такими характеристиками як стать, вік, соціальне походження, освіта, стан здоров'я тощо та схильністю до самогубств. Однак попри таке, цілком соціологічне бачення проблеми, виявлені реальні чинники не бралися до уваги. Населення намагалися запевнити, що так вчинити з собою могли лише неповноцінні у психічному відношенні люди²⁴, бо соціалістична дійсність не могла викликати в людей таких почуттів за своїм визначенням.

В Царській Росії самогубства визнавалися антисоціальними явищами. За церковними настановами самогубць не можна було ховати за церковним обрядом й на звичайному цвинтарі. За невдалу спробу самогубства людину могли покарати ув'язненням в тюрмі, не вважалися правомірними пункти заповіту, складеного самогубцем. З 1930-х років про самогубства перестають писати.

Одним з прикладів радянських публікацій з означеної теми є стаття доктора Я. Лейбовича «До характеристики сучасних самогубств в Радянській країні»²⁵. Із посиланнями на Е. Дюркгайма, він наголошує на соціальному характері самогубств, однак звертає увагу на певні специфічні риси, притаманні самогубствам цього часу. Так, приміром, цілком слушним і для Радянської країни виявилось спостереження щодо того, що періоди війн, революцій та інших соціальних потрясінь характеризуються зниженням кількості самогубств, оскільки призводять до посилення почуття колективізму, підвищують згуртованість суспільства. Так само підтвердилася і думка про те, що пожвавлення соціально-політичної активності жінки веде до збільшення самогубств по цій групі. Натомість, там де жінка прив'язана до дітей, кухні та домогосподарства, де її правовий статус є низьким – кількість жіночих самогубств меншає. Емансипована революцією, жінка починає займати активну політико-економічну позицію у житті нової держави що, відповідно, веде до збільшення кількості жіночих самогубств.

Критичним у сенсі самогубств для чоловіків був вік 28–38 та 50–59 років, для жінок – до 20-ти років та 20–30 років, що не співпадало з західноєвропейськими тенденціями. Певні розбіжності були виявлені і стосовно взаємозалежності сімейного стану та схильності до самогубств. На підставі західноєвропейських статистичних даних було виявлено, що до самогубств у найбільшій мірі схильні вдові та розлучені, а сімейне життя впововину зменшує подібний ризик. Статистичні дані в Радянській державі показали приблизно рівну кількість як одружених, так і неодружених самогубць, та незначний їх відсоток серед вдових, однак ці дані неможливо співвіднести з розподілом на-

селення за сімейним станом через відсутність даних щодо цього у переписі від 28 серпня 1920-го року. Автор зробив припущення, що шлюб, через його нестійкість, втратив тут свою охоронну функцію у сенсі убезпечення людини від самогубства. Ще одним підсилюючим чинником виявилася освіта – серед самогубців освічених людей було в 3–4 рази більше, ніж неосвічених. Певну складність викликало встановлення залежності професійного статусу та схильності до самогубств через те, що категорія «місце останньої роботи» не співпадало ані з отриманою освітою, ані з професійними навичками, отриманими на дореволюційній роботі. Тож, для встановлення цього зв'язку намагалися порівняти між собою тип заняття перед революцією та останню роботу та узгодити їх між собою. Результатом став розподіл кількості самогубств за професійними групами (дані щодо чоловіків та жінок подавалися окремо), який, на жаль, не можна співвіднести з об'ємом тієї чи іншої професійної групи в суспільстві, однак в середині групи самогубць бачимо, що найбільше серед чоловіків хлібопашців, робітників фізичної праці та представників невідомих професій, а серед жінок – селянок, канцеляристок, домогосподарок, домашньої прислуги, сестер милосердя.

Певні зміни проявилися й у виборі способу переривання життя. Якщо до війни найбільш розповсюдженими були самогубства через повішання, втоплення та отруєння, то після війни чоловіки стали більше вішатися або стрілятися, а жінки – вішатися та труїтися. Утоплення, яке займало як в європейській, так і в російській імперській статистиці друге місце, відходить на другий план.

Головними мотивами самогубств для чоловіків були матеріальні проблеми (втрати, голод, злидні тощо), образи від оточуючих (сімейні негаразди) та фізичні страждання (невеликовні хвороби). У рейтингу «жіночих» мотивів на перших місцях опинилися нерозділене кохання, ревності, покинутість чоловіком, образи від оточуючих, матеріальні негаразди та загальне розчарування життям. Хоча при цьому найбільшу групу як серед жінок, так і серед чоловіків складали алкоголіки-самогубці, люди із вираженими психічними вадами, що по-суті не є мотивом, а скоріше є чинником подібних дій. Реальні мотиви людей подіб-

ної категорії здебільшого залишалися невідомими дослідникам. У подальшому влада перейшла до практики фіксації самогубств та подальшого контролю за самогубцями-невдахами.

В цілому ж можемо зазначити наступне. Наукова література (психологічна, юридична, історична, кримінологічна) 1920-х років була своєрідним продовженням роботи, розпочатої у другій половині XIX ст., коли означена тематика актуалізувалася у науковому дискурсі. Протягом 1920-х років, хоч і не в повній мірі, зберігаються започатковані до революції наукові традиції дослідження соціальних відхилень. Видання подібного плану містять розмаїті статистичні дані щодо тих чи інших видів протиправних дій. Хоча здебільшого ці дані не є репрезентативними (особливо це стосується опитувань повій, які охоплювали передусім низову, зареєстровану злочинність), тож, відповідно, і порівнюваними між собою. Це добре усвідомлювали і фахівці 1920-х, які з обережністю переходили до висновків, що, виходячи з цифр, здавалися немов би очевидними.

Певну цінність мають ці видання і з точки зору ренонструкції тогочасного наукового та побутового ставлення до означених людських дій, формування певної ідеології у розумінні злочину та кари. Здебільшого автори схилилися до характеристики злочинності та її окремих видів як явища чужого для радянської системи, викликаного поточними негараздами, з усуненням яких як причини буде ліквідований і наслідок – тобто сама злочинність. Формується і образ нової радянської людини, інтегрованої в систему, в суспільну активність та взаємодію, не схильної до протиправних дій. Лише людина з психічними вадами могла залишатися злочинцем в країні, що стає все більш усталеною та робить очевидні успіхи на шляху побудови соціалістичного суспільства. Такі настанови звужували можливості спеціалістів щодо встановлення комплексу причин та чинників, що сприяли розповсюдженню того чи іншого виду протиправних дій, примушували оминати питання соціального статусу засуджених, створили зрештою умови для застосування репресивних заходів до людей, поведінка яких носила, з точки зору влади, асоціальний характер.

¹ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / Вольф Моисеевич Броннер, Аркадий Иванович Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 8.

² Див. детальніше: Меликсетян А.С. Проституция в 20-е годы / Александр Сергеевич Меликсетян // Социологические исследования. – 1989. – № 3. – С. 71–75.

³ Гернет М. Предисловие к работе «Преступный мир Москвы» / Михаил Николаевич Гернет // Гернет М.Н. Избранные произведения. М., 1974. С. 407.

⁴ Штесс А. Криминально-психологические исследования при тюрьме / Альфред Штесс // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 21–22. – С. 12 (11–12)

⁵ Див., приміром: Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Чезаре Ломброзо / Общ. ред., предисл. проф. Л.П.Гримака. – М.: Республика, 1995. – 398 с.

⁶ Даньшин И.Н. Из истории криминологических учреждений в Украинской ССР в 20-е – 30-е гг. // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 32. – М.: Юрид. лит., 1980. – С.68.

⁷ Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.): тенденции и социологическое осмысление / Научное издание. – СПб.: Алтейя, 2000. – С.87. (384 с.)

⁸ Тарновский В.М. Проституция и аболиционизм / Вениамин Михайлович Тарновский. – СПб.: Изд-во К. Риккера, 1888. – 261 с.

⁹ Обозненко П.Е. Поднадзорная проституция Санкт–Петербурга по данным Врачебно–Полицейского Комитета и Калинкинской больницы / Петр Евграфович Обозненко. – СПб.:Надежда, 1896. – 108 с.

¹⁰ Эратов Л. Наказуема ли проституция? / Л.Эратов // Ежедневник советской юстиции. – 1922. – № 4. – С. 4–6 (С.5).

¹¹ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / Вольф Моисеевич Броннер, Аркадий Иванович Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – 108 с.

¹² Див. детальніше: Обозненко П.Е. Поднадзорная проституция Санкт–Петербурга по данным Врачебно–Полицейского Комитета и Калинкинской больницы. – СПб.:Надежда, 1896. – 108 с.; Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 8.

¹³ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С.29.

¹⁴ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 12.

¹⁵ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 41.

¹⁶ Див.: Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 66–68.

¹⁷ Федоровский А.Н. Современная проституция: Опыт социально-гигиенического исследования / А.Н.Федоровский // Профилактическая медицина. – 1928. – № 9–10. – С.154–169.

¹⁸ Броннер В.М., Елистратов А.И. Проституция в России / В.М.Броннер, А.И.Елистратов. – М.: Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – С. 69.

¹⁹ Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20–30-х годов / Н.Б.Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 30–42.

²⁰ Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.): тенденции и социологическое осмысление / Научное издание. – СПб.: Алтейя, 2000. – С. 75.

²¹ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917–1952) / Под ред. И.Т.Голякова. – М.: Гос.издат.юррид.лит.,1953. – С. 136.

²² Коммунист. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. – 1921–1928.

²³ Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд / Эмиль Дюркгейм / Пер, с фр. с сокр.; Под ред. В. А. Базарова. – М.: Мысль, 1994. – 399 с.

²⁴ Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20–30-х годов / Н.Б.Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 36.

²⁵ Лейбович Я. К характеристике современных самоубийств в Советской России / Я. Лейбович // Еженедельник советской юстиции. – 1923. – № 14. – С. 315–317.